

УДК 343.131(477)

Сергій Абламський,

канд. юрид. наук,

доцент кафедри кримінального процесу та

організації досудового слідства факультету № 1

Харківського національного університету внутрішніх справ

ДО ПИТАННЯ КЛАСИФІКАЦІЇ УЧАСНИКІВ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ, УПОВНОВАЖЕНИХ НА ЗДІЙСНЕННЯ ЗАХИСТУ

Статтю присвячено класифікації учасників кримінального провадження, уповноважених на здійснення захисту в кримінальному провадженні. Виходячи з аналізу чинного кримінального процесуального законодавства України, запропоновано таких учасників розділити на три групи: захисник, адвокат і особа, яка має право бути захисником. Із урахуванням цього автором виділено класифікаційні критерії поділу кожної групи таких учасників.

Ключові слова: учасники кримінального провадження, сторони кримінального провадження, сторона захисту, захисник, адвокат, представник.

Постановка проблеми. Відповідно до вимог КПК України першочерговим завданням кримінального провадження є захист особи, охорона її прав, свобод та законних інтересів. Зважаючи на це, виникає необхідність у чіткому розмежуванні учасників, уповноважених на здійснення захисту. Означене має важливе значення не лише з теоретичної, але й практичної точки зору, адже до кожного з таких учасників законом встановлені окремі вимоги щодо їх кримінальної процесуальної діяльності. У зв'язку з цим вони наділені різним об'ємом прав і обов'язків, різним порядком їх залучення, несуть різну юридичну відповідальність за порушення чинного законодавства тощо. Тобто для кожного із таких учасників характерні свої специфічні риси, які дають змогу їх відмежовувати один від одного.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремим питанням класифікації учасників кримінального провадження, уповноважених на здійснення захисту, присвячені наукові праці таких учених, як С.А. Альперт, О.Р. Балацька, О.А. Банчук, В.С. Джатієв, С.О. Іваницький, Л.М. Лобойко, О.В. Мартовицька, М.С. Строгович та інших. Проте слід вказати на відсутність у сучасній науці теоретичних напрацювань з піднятої тематики. Таким чином, урахувавши те, що нині науковцями не проведено фундаментального дослідження з питань класифікації учасників кримінального провадження, уповноважених на здійснення захисту, вважаємо за доцільне приділити йому увагу. Тим паче, що це має доволі важливе значення як для теорії кримінального процесу, так і для практики

застосування кримінального процесуального законодавства України.

Метою статті є розроблення класифікації учасників кримінального провадження, уповноважених на здійснення захисту в кримінальному провадженні.

Виклад основного матеріалу. Принадно звернути увагу на той факт, що в п. 19 ч. 1 ст. 3 КПК України законодавець закріпив такі правові дефініції, як «сторони кримінального провадження», «учасники кримінального провадження», «учасники судового провадження». Уведення цих термінів у законодавчу площину є позитивним надбанням науки кримінального процесуального права, адже дозволяє визначитися з віднесенням того чи іншого учасника до відповідної сторони або учасника кримінального провадження.

Як свідчить аналіз юридичної літератури, класифікація учасників кримінального процесу, уповноважених на здійснення захисту та представництва, постійно змінювалась залежно від політико-правового життя конкретного періоду перебування території сучасної України під владою інших держав. Така ситуація зумовлювалась тим, що з приходом нового уряду висувались свої вимоги до законодавчого регулювання правовідносин, у тому числі в сфері кримінального судочинства, адже можновладці постійно намагалися контролювати суспільне життя країни. Під тиском цього змінювалась і правова ідеологія в країні, у зв'язку з чим кримінальна процесуальна діяльність осіб, які захищали та представляли інших осіб у дер-

жавних органах, піддавалось утискам. З розвитком демократичних начал, визнанням багатьма країнами світу міжнародних правових стандартів захисту прав і свобод людини пріоритетним напрямом державної діяльності стає забезпечення захисту особи, суспільства й держави від протиправних проявів, реалізація прав, свобод та законних інтересів особи, яка залучається до сфери кримінального процесу. З огляду на це форми захисту прав і свобод особи набувають різновекторного характеру, одним із проявів чого є право особи на професійний правничий захист.

Відповідно до Юридичної енциклопедії класифікація – це система супідрядних понять (класів об'єктів) тієї або іншої галузі знань чи діяльності людини, що використовується як засіб для встановлення зв'язків між цими поняттями чи класами об'єктів. Наукова класифікація виражає систему законів, властивих відповідній галузі дійсності [1, с. 115]. Також поняття «класифікація» трактується як: 1) розподіляти по групах, розрядах, класах; 2) система, за якою щонебудь класифіковано [2]. Інакше кажучи, головною метою класифікації є розподіл певних явищ за конкретними ознаками, при цьому поділ кожної групи має здійснюватися за відповідною підставою.

На підставі аналізу етимологічного значення терміна «класифікація» І.О. Гриненко констатував, що класифікація розглядається щонайменше у двох аспектах: а) як кінцевий, остаточний результат (система супідрядних понять; система, в якій щонебудь класифіковано) і б) як процес класифікування, тобто розподіл предметів, явищ або понять на класи, групи тощо за спільними ознаками, властивостями; групування [3, с. 80].

У кримінальній процесуальній науці питання класифікації учасників (суб'єктів) кримінального процесу завжди були вкрай дискусійними, тому неодноразово ставали предметом наукових досліджень як за радянських часів, так і на теренах незалежної України. І це не дивно, адже, як слушно зазначив С.А. Альперт, від правильного їх вирішення безпосередньо залежить успішна реалізація завдань кримінального судочинства, а також дієвість захисту прав і законних інтересів фізичних та юридичних осіб. Тому не можна не враховувати характер і значення діяльності того чи іншого суб'єкта процесу. Діяльність одних суб'єктів робить вирішальний вплив на хід і результат руху справи, а діяльність інших, хоча і пов'язана з активною участю у процесі, такого значення не має. Водночас діяльність третіх пов'язана з виконанням конкретних, часом епізодичних процесуальних дій. Такі відмінності у правовому статусі

суб'єктів кримінального процесу дозволили поділити їх на три групи: 1) органи, які ведуть кримінальний процес (основні суб'єкти кримінальної процесуальної діяльності); 2) учасники кримінального процесу та 3) інші суб'єкти кримінального процесу [4, с. 1]. Не вдаючись до поглибленого аналізу й полеміки з приводу класифікацій учасників кримінального провадження, лише зазначимо, що з розвитком кримінального процесуального законодавства в науковій літературі пропонуються й інші її види.

У контексті дослідження поняття та класифікації суб'єктів захисту в кримінальному провадженні О.Р. Балацька зауважила, що у кримінально-процесуальній науці завжди панували суперечності щодо визначення та розуміння поняття суб'єктів захисту в кримінальному провадженні, їхнього переліку, класифікації й ознак. Належність суб'єкта до виконання певної функції кримінального провадження розглядалась переважно з позиції врахування ступеня його участі у провадженні (процесуальній дії, окремій стадії чи кількох стадіях). Неоднозначність критеріїв поділу суб'єктів кримінального провадження, дискусійність правотлумачної та правозастосовної практики, суперечності кримінально-процесуального закону призводили до того, що коло суб'єктів захисту здебільшого надмірно розширювалося зарахуванням тих, яким здійснення функції захисту не властиве [5, с. 89–90]. З таким твердженням слід погодитися, оскільки дійсно за радянських часів процесуальне представництво здебільшого розглядалось стосовно підозрюваного і обвинуваченого. Зокрема, відомий процесуаліст того періоду М.С. Строгович вважав, що захисник – це представник обвинуваченого, який діє та представляє його законні інтереси на стадії досудового розслідування і судового розгляду, здійснюючи свою процесуальну діяльність за дорученням або за згодою [6, с. 245]. Своєю чергою О.Д. Бойков зазначив, що захисник поєднує повноваження самостійного учасника кримінального процесу з повноваженнями представника обвинуваченого [7, с. 69].

Як бачимо, радянські вчені практично змішували процесуальний статус захисника та представника. Але, як слушно наголосив В.С. Джатієв, захисника не можна розцінювати як представника підозрюваного, обвинуваченого, оскільки однією з головних умов представництва є перехід прав та законних інтересів до представника. Однак кримінальний процес побудований саме на тій умові, що підозрюваний, обвинувачений повинен особисто брати участь в ньому, у зв'язку з чим він не може цілком замінити себе пред-

ставником і діяти через нього [8, с. 11]. Така позиція заслуговує на увагу, адже науковець цілком правильно її обґрунтував, виходячи з правової сутності інституту представництва, який, на відміну від цивільного чи господарського процесу, в кримінальному процесі має своєї суттєвої відмінності.

Крім того, А.С. Стройкова вважає, що у кримінальному судочинстві більш правильним є говорити не про «представника потерпілого», а про «захисника потерпілого», оскільки термін «представник» здебільшого вживається в цивільному судочинстві [9, с. 206]. На переконання В.Ю. Панченка, подібні точки зору ґрунтувалися на тому, що захисник, як правило, брав участь в кримінальному судочинстві за бажанням обвинуваченого, а їх взаємовідносини визначалися на підставі договору доручення. При цьому обвинувачений мав право відмовитися від захисника, який, розпочинаючи процесуальну діяльність стосовно захисту, був зобов'язаний узгодити свої дії з підзахисним, оскільки їх відносини мають довірчий та конфіденційний характер [10, с. 158]. Таке твердження слід піддати певній критиці, оскільки в положеннях п. 3 ч. 2 ст. 21 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», незважаючи на заборону адвокату займати у справі позицію всупереч волі клієнта, все ж таки передбачено право зайняти власну позицію, якщо він упевнений у самообмові клієнта [11]. Також, на нашу думку, після слова «самообмові» доцільно додати «чи зловживання довірою клієнта з боку інших осіб».

У контексті аналізу КПК України 2012 р. О.В. Мартовицька вважає доцільним говорити не про захисника-представника, а саме про адвоката-представника. З цією метою учена запропонувала чітко визначати права і обов'язки представника-адвоката та закріпити відповідний процесуальний механізм реалізації надання ним правової допомоги учасникам кримінального провадження [12, с. 11]. Між тим, проаналізувавши Закон України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» від 5 липня 2012 року, С.О. Іваницький дійшов висновку про намагання законодавця, поряд із традиційними провідними векторами діяльності адвоката у вигляді захисту (п. 5 ч. 1 ст. 1) та представництва (п. 9 ч. 1 ст. 1), окреслити і такий узагальнюючий напрям – інші види правової допомоги (п. 6 ч. 1 ст. 1). Зважаючи на це, автор зазначив, що сьогодні функціональними напрямками діяльності адвоката у кримінальному провадженні, поряд із захистом та представництвом, є надання інших видів правової допомоги, користувачами якої мо-

жуть бути свідки, заявники, заставодавці та інші [13, с. 32].

Свого часу В.М. Тертишник до суб'єктів захисту відносив усіх учасників процесу, які мають чи відстоюють певний інтерес у справі, та інших осіб, стосовно яких були порушені ті чи інші надані їм права [14, с. 259]. Але, на наш погляд, така класифікація суб'єктів кримінального процесу, які здійснюють захист, є досить умовною, оскільки не сприяє розумінню кожного з таких учасників, з огляду на що втрачається сутність та значення такої класифікації.

В контексті аналізу чинного КПК України О.Р. Балацька суб'єктів захисту в кримінальному провадженні поділила на три групи: 1) підозрюваний, обвинувачений, засуджений і виправданий; 2) захисник підозрюваного, обвинуваченого, засудженого, виправданого; 3) законний представник підозрюваного, обвинуваченого [5, с. 91–93]. Але вважаємо, що такий поділ є не досить влучним, оскільки захисник і законний представник – це не суб'єкти захисту, а суб'єкти, які його надають. Окрім того, О.Р. Балацька вважає, що з моменту повідомлення особи про підозру в учиненні злочину чи притягнення її як обвинуваченої в кримінальному провадженні бере свій початок функція захисту, діють положення засади забезпечення права на захист у всіх її виявах. Саме тоді виникають правовідносини щодо забезпечення права на захист, що включають суб'єктів – осіб, учасників провадження, які представляють сторону захисту, і діяльність щодо реалізації наданих їм прав і повноважень у процесі здійснення функції захисту [5, с. 90]. Ми не можемо погодитися з такою думкою. Наприклад, відповідно до вимог ч. 4 ст. 213 КПК України уповноважена службова особа, яка здійснила затримання, зобов'язана негайно повідомити про це орган (установу), уповноважений законом на надання безоплатної правової допомоги, який призначає захисника. Тобто в цьому випадку функція захисту та забезпечення права на захист реалізується ще до повідомлення про підозру. Аналогічне стосується й іншої особи, права і законні інтереси якої обмежуються.

Здійснивши аналіз чинного законодавства, учасників кримінального провадження, уповноважених на здійснення захисту, можна поділити на три групи залежно від особи, яка має на це право:

І. Захисник, якого можна класифікувати за наступними критеріями.

Залежно від підстав залучення.

1. Залучення захисника за бажанням підозрюваного, обвинуваченого, яке, виходячи із вимог чинного законодавства, може здійснюватися у двох формах:

а) на основі п. 2 ч. 1 ст. 49, ч. 3 ст. 193 КПК України, п. 1, 5, 6 Закону України «Про безоплатну правову допомогу» – у випадках, якщо підозрюваний, обвинувачений заявив клопотання про залучення захисника, але за відсутністю коштів чи з інших об'єктивних причин не може його залучити самостійно;

б) на основі договору про надання правової допомоги, укладеного між підозрюваним, обвинуваченим та захисником (ст. 51 КПК України).

2. Залучення захисника у разі обов'язкової його участі в кримінальному провадженні, що здійснюється в порядку ст. 52 КПК України.

3. Залучення захисника у невідкладних випадках, коли є потреба у проведенні невідкладної процесуальної дії за участю захисника, а завчасно повідомлений захисник не може прибути для участі у проведенні процесуальної дії чи забезпечити участь іншого захисника або якщо підозрюваний, обвинувачений виявив бажання, але ще не встиг залучити захисника або прибуття обраного захисника неможливе (ст. 53 КПК України).

4. Залучення захисника у випадку затримання особи в порядку ст. 208 КПК України (ч. 4 ст. 208, ч. 4 ст. 213 КПК України).

5. Залучення захисника, якщо слідчий, прокурор, слідчий суддя чи суд вирішить, що обставини кримінального провадження вимагають участі захисника, а підозрюваний, обвинувачений не залучив його (п. 3 ч. 1 ст. 49, ч. 3 ст. 193 КПК України).

Залежно від того, кому залучається захисник для здійснення захисту:

1) захисник підозрюваного, обвинуваченого, засудженого, виправданого;

2) захисник особи, стосовно якої передбачається застосування примусових заходів медичного чи виховного характеру або вирішувалося питання про їх застосування;

3) захисник особи, стосовно якої передбачається розгляд питання про видачу іноземній державі (екстрадицію);

4) захисник затриманої особи.

Залежно від того, хто залучає захисника:

1) залучення захисника підозрюваним, обвинуваченим;

2) залучення захисника законним представником підозрюваного, обвинуваченого;

3) залучення захисника іншими особами за згодою підозрюваного, обвинуваченого;

4) залучення захисника слідчим;

5) залучення захисника прокурором;

6) залучення захисника слідчим суддею;

7) залучення захисника судом;

8) залучення захисника уповноваженою службовою особою, яка здійснила затримання.

Залежно від того, хто зобов'язаний роз'яснити особі право на кваліфіковану правову допомогу та призначити захисника:

а) призначення захисника слідчим;

б) призначення захисника прокурором;

в) призначення захисника слідчим суддею;

г) призначення захисника судом.

II. Адвокат, якого можна класифікувати таким чином:

1) адвокат свідка (п. 2 ч. 1 ст. 66 КПК);

2) адвокат учасників обшуку (абзац 3 ч. 3 ст. 236 КПК);

3) адвокат обшукуваної особи (абзац 2 ч. 5 ст. 236 КПК).

III. Особа, яка у кримінальному провадженні має право бути захисником:

1) представник потерпілого;

2) представник цивільного позивача, цивільного відповідача;

3) представник юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження;

4) представник третьої особи, щодо майна якої вирішується питання про арешт.

Висновки

Підсумовуючи викладене, слід зазначити, що сьогодні в доктрині кримінального процесу зазначене питання залишається невирішеним, оскільки не сформовано критеріїв класифікації учасників кримінального провадження, уповноважених на здійснення захисту. Натомість в умовах розвитку змагального кримінального процесу цей аспект набуває все більшого значення, адже від вирішення даного питання також залежить ефективність реалізації засади забезпечення права на захист та функції захисту загалом.

Подальших наукових розвідок потребує питання процесуального механізму здійснення захисту в кримінальному провадженні. Така необхідність зумовлена тим, що в цьому напрямі діяльності реалізовується одна із конституційних засад – забезпечення права на захист, яка задекларована в Конституції України. Адже обов'язком держави є створення належних умов для кожного учасника кримінального провадження з тим, щоб завдання кримінального провадження були досягнуті в повному обсязі, зокрема й у частині захисту особи, охорони її прав, свобод та законних інтересів. Відповідно до чинного кримінального процесуального законодавства України діяльність учасників кримінального провадження, уповноважених на здійснення захисту, спрямована на: 1) спростування підозри чи обвинувачення; 2) зменшення обсягу висуваного обвинувачення; 3) пом'якшення покарання засудженого; 4) забезпечення відшкодування (компенсації) шкоди, завданої незаконними рішеннями.

нями, діями чи бездіяльністю органу, що здійснює оперативно-розшукову діяльність, досудове розслідування, прокуратури або суду; 5) забезпечення дотримання прав, свобод та законних інтересів підозрюваного, обвинуваченого, засудженого, виправданого, особи, стосовно якої передбачається застосування примусових заходів медичного чи виховного характеру або вирішувалося питання про їх застосування, а також особи, стосовно якої передбачається розгляд питання про видачу іноземній державі (екстрадицію); 6) недопущення застосування незаконного обмеження основоположних прав і свобод людини зі сторони обвинувачення у вигляді позбавлення волі, конфіскації майна, накладення штрафу, позбавлення спеціального права тощо.

Список використаних джерел:

1. Юридична енциклопедія: в 6 т. / гол. редкол. Ю.С. Шемшученко. К.: Укр. енциклопедія, 1998–2004. Т. 3: К – М. 2001. 792 с.
2. Толковый словарь русского языка / под ред. С.И. Ожегова. URL: <http://www.ozhegov.com/words/12364.shtml>.
3. Гриненко І.О. Філософські та логічні засади класифікацій злочинів. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія ПРАВО. 2016. Випуск 40. Том 2. С. 76–81.
4. Альперт С.А. Суб'єкти уголовного процесса. Харьков, 1997. 60с.
5. Балацька О.Р. Поняття й класифікація суб'єктів захисту в кримінальному провадженні.

Статья посвящена классификации участников уголовного судопроизводства, уполномоченных на осуществление защиты в уголовном производстве. Исходя из анализа действующего уголовного процессуального законодательства Украины, предложено таких участников разделить на три группы: защитник, адвокат и лицо, имеющее право быть защитником. С учетом этого автором выделены классификационные критерии разделения каждой группы таких участников.

Ключевые слова: участники уголовного производства, стороны уголовного производства, сторона защиты, защитник, адвокат, представитель.

The article is devoted to the classification of participants in criminal proceedings authorized to exercise protection in criminal proceedings. Based on the analysis of the current criminal procedural legislation of Ukraine, such participants are proposed to be divided into three groups: defense counsel, lawyer and a person who has the right to be a defense counsel. With this in mind, the author highlighted the classification criteria for the separation of each group of such participants.

Key words: participants in criminal proceedings, parties to criminal proceedings, side of defense, defender, lawyer, representative.

Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Прав». 2015. Вип. 35. Частина І. Том 3. С. 89–93.

6. Строгович М.С. Курс советского уголовного процесса. Т. 1. Основные положения науки советского уголовного процесса. М.: Наука, 1968. 468 с.

7. Бойков А.Д. Этика профессиональной защиты по уголовным делам. М.: Юрид. лит., 1978. 172 с.

8. Джатиев В.С. Право обвиняемого на защиту в советском уголовном процессе: учеб. пособие / науч. ред. А. М. Цалиев. Орджоникидзе: РИО СОГУ, 1987. 80 с.

9. Стройкова А.С. О реализации прав потерпевших в российском уголовном судопроизводстве. Вестник Адыгейского государственного университета. 2009. Вып. 1 (42). С. 205–209.

10. Панченко В.Ю. Юридическая помощь (вопросы общей теории): монография. М.: Директ-Медиа, 2014. 279 с.

11. Про адвокатуру та адвокатську діяльність: Закон України від 05.07.2012 № 5076-VI. Відомості Верховної Ради України. 2013. № 27. Ст. 282.

12. Мартовицька О.В. Реалізація правової допомоги на стадії досудового розслідування: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2014. 20 с.

13. Іваницький С.О. Функції адвокатури у кримінальному провадженні. Кримінальний процесуальний кодекс України: перші проблеми та здобутки: матеріали круглого столу (м. Запоріжжя, 20 листоп. 2013 р.). Запоріжжя: Класич. приват. ун-т, 2013. С. 31–32.

14. Тертишник В.М. Кримінально-процесуальне право України: [підручник]. 4-те вид., переробл. і доповн. К.: А.С.К., 2003. 1120 с.